

Розвиток принципу верховенства права в контексті доктрини природного права

Малютін І. А.,
*кандидат юридичних наук,
доцент, доцент кафедри теорії
та історії держави і права Київського
національного економічного
університету імені Вадима Гетьмана*

Конституційний принцип правової держави — верховенство права (ст. 8 Конституції України) [1] відображає суть доктрини природного права, положення якої сформувались значно раніше концепції верховенства права.

На думку спеціалістів, принцип верховенства права передусім означає, що позитивне право, яке створюється людьми, має ґрунтуватися на витоках природного ідеального права, яке обмежує державну владу і є своєрідним фільтром позитивного права.

Таким чином, самостійного свого значення цей принцип набуває тоді, коли ми розрізняємо закон і право. Важливим висновком є те, що поза лоном доктрини природного права цей принцип існувати не може. Фахівці звертають увагу й на окремі аспекти цього принципу. Так, верховенство права розглядається як пріоритетність у суспільстві насамперед прав і свобод людини. Саме в них вбачається ледве не весь зміст верховенства права. Принцип верховенства права характеризується як верховенство розуму та пов'язується з такими морально-правовими цінностями, як справедливість, свобода, добро, гуманізм. Важливим надбанням є уявлення про те, що цей принцип є універсальним та загальним, хоч історично він сприймався тільки як спосіб обмеження державної влади і створення правової держави. Слушною є думка і про те, що єдиною справжньою силою забезпечення верховенства права може виступати тільки громадянське суспільство [2, с. 84].

Протягом багатьох років у радянській доктрині права панувала думка, що право — це зведена в закон воля панівного класу. Під правом в об'єктивному сенсі малось на увазі позитивне право (закон). Отже, право обслуговувало певний клас — панівний, шляхом прийняття законів, які задовольняли потреби цього класу. В такому розумінні право забезпечувало примусовий порядок управління державою, мало класовий характер, що не має нічого спільного з доктриною природного права і концепцією верховенства права. Правові ідеї радянського періоду поширювались і на Україну, тому визнання

принципу верховенства права в Україні є одним із найбільш складних завдань. Належному розумінню цього принципу заважає тяжка спадщина радянської правової системи, в основу якої було покладено принцип верховенства закону, правовий формалізм та позитивізм, який прикривав свавілля державної влади щодо своїх громадян. З верховенством права пов'язано чимало понять, явищ та ідей, особливо у сучасний період в Україні. Аналізуючи цей принцип, слід також брати до уваги, що за умови «укорінення» певного ідеалу у масову свідомість його початкове значення втрачається. В умовах сьогодення цей ідеал англосаксонського права став протилежним за своєю суттю радянському періоду, але ще продовжує впливати на правові ідеї і сучасну правову систему України [3, с. 175].

Із набуттям чинності Конституції України 28 червня 1996 р. вперше в Україні серед загальних засад визнаний і діє принцип верховенства права. Зазначений принцип є одним з принципів здійснення правосуддя в Україні.

Разом із тим, цьому принципу впродовж тривалого часу не приділялось належної уваги в чинних законах України, що регулюють судову діяльність. Винятком був Закон України «Про судоустрій України» від 7 лютого 2002 р. (втратив чинність), ст. 2 якого серед завдань суду передбачала здійснення судом правосуддя на засадах верховенства права. Серед різних юрисдикцій виділяється КАСУ, прийнятий 6 липня 2005 р., набув чинності 1 вересня 2005 р., у ст. 7 якого першим пунктом зазначається саме принцип верховенства права при здійсненні правосуддя в адміністративних судах, у чому є, на нашу думку, його особлива важливість. Отже, поряд з іншими процесуальними кодексами тільки в КАСУ було прямо передбачено принцип верховенства права.

Починаючи з 2010 р., з прийняттям нового Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 7 липня 2010 р. та інших законів України щодо проведення судової реформи в Україні ситуація змінилась на краще. Зокрема, в преамбулі Закону України «Про судоустрій і статус суддів» наголошено, що Закон визначає правові засади організації судової влади та здійснення правосуддя в Україні з метою захисту прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина, прав та законних інтересів юридичних осіб, інтересів держави на засадах верховенства права. Серед завдань суду цей Закон передбачає здійснення правосуддя на засадах верховенства права, забезпечуючи кожному право на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією і законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України (ч. 1 ст. 2 Закону). У частині 1 ст. 6 зазначається, що суди здійснюють правосуддя на основі Конституції і законів України, забезпечуючи при цьому верховенство права. Принцип верховенства права передбачено також у ст. 47 «Незалежність судді», ст. 55 «Присяга судді».

Серед інших законів судової реформи необхідно згадати прийнятий 5 липня 2012 р. Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», в якому також приділено увагу цьому принципу, зокрема ст. 4 «Принципи та засади здійснення адвокатської діяльності», ст. 11 «Присяга адвоката України».

Таким чином, особлива важливість і значення принципу верховенства права при здійсненні правосуддя в Україні потребує глибокого вивчення правової природи та змісту принципу верховенства права [4, с. 20].

Словосполучення «верховенство права» є перекладом з англійської поняття «the rule of law». Синонімічними до цього англійського терміна в українській правничій мові є схожі словосполучення: «правління права», «панування права», «влада права» тощо, застосування яких дозволяє рівною мірою відтворювати філософсько-юридичну сутність поняття «the rule of law». Незважаючи на те, що термін «the rule of law» вперше був застосований в англійській правничій мові ще у середині XVII ст., його активний вжиток та узвичаєння цілком виправдано пов'язують з ім'ям одного з найвидатніших теоретиків англійського конституційного права, професором Оксфордського університету Албертом Венн Дайсі (Albert Venn Dicey), який наприкінці XIX ст. видав збірку лекцій з конституційного права «Лекції вступу до вивчення Закону Конституції» 1885 р. [5] та вперше виклав концепцію верховенства права в класичній праці «Вступ до вивчення Закону Конституції» 1885 р. [6]. У своїх працях А. Дайсі досить чітко у сутнісному відношенні наповнив це поняття концептуальним змістом, завдяки чому воно набуло якостей класичної концепції та одного з основоположних принципів англійського конституційного права з цілком конкретним юридичним значенням.

Складовими принципу, означеного як «the rule of law», відповідно до концепції А. Дайсі були:

— «верховенство права» як протиставлення кожній системі державної влади, в основі якої лежать дії свавільного характеру (заперечення свавільної влади), з тим, щоб виключити для влади загалом та її посадових осіб зокрема можливість діяти інакше, ніж на підставі повноважень, визначених приписами права;

— «верховенство права» як рівність усіх членів суспільства перед законом, де виключено ідею будь-якого звільнення посадових осіб від відповідальності за свої дії та передбачено поширення на посадових осіб такої ж рівної дії законів і такої ж юрисдикції звичайних судів, як і на простих громадян;

— «верховенство права» як верховенство духу права, яке означає, що свободи людини не є наслідком проголошених в офіційному документі (писаній конституції) гарантій, а навпаки — сама конституція в англійському суспільстві є наслідком прав особи, бо ці права існували ще до виникнення і

закріплення положень права, що складають конституцію, а свій конкретний зміст ці положення дістали в результаті витлумачення суддями сутності цих прав упродовж тривалого процесу розгляду конкретних справ у звичайних судах.

Сформульовані А. Дайсі теоретичні положення принципу верховенства права — це концентрований вираз ідей, концепцій, теорій, конструкцій та формул, напрацьованих упродовж багатьох віків [7, с. 161].

Історія становлення прав і свобод людини, як вираз доктрини природного права і концепції верховенства права, своїм корінням сягає глибини віків. Проте саме поняття «права людини» було сформоване лише в епоху Просвітництва завдяки зусиллям представників доктрини природного права, а сам термін «права людини» вперше з'явився у французькій Декларації прав людини і громадянина 1789 р. Основні природні права людини на зорі їх офіційного визнання і закріплення поширювалися головним чином на три цінності — життя, свободу, власність. Основне призначення цих прав полягало насамперед в обмеженні влади держави над людиною, забезпеченні автономії особистості від державного втручання у найважливіші для людини сфери життєдіяльності.

Отже, їх можна охарактеризувати як права людини від держави; на державу відповідно покладалися здебільшого такі обов'язки: утримуватися від втручання у сферу особистої свободи людини, захищати її від посягань державних органів, інших суб'єктів та забезпечувати юридичну рівність людей [8, с. 24].

Традиційно під системою природних прав людини розуміється: право на життя, здоров'я, свободу, власність, гідність, прагнення людини до щастя, безпеки. Право власності також вважається природним правом людини, оскільки забезпечує основи її життєдіяльності, без власності людина не здатна підтримувати своє фізичне існування. Власність є якісним показником її розвитку і суспільства в цілому. Природне право людини на власність визнається священним і невід'ємним, що прямо відображено в міжнародних правових актах. Зокрема, в такому важливому історичному документі, як Декларація прав людини і громадянина, прийнята постановою французьких Національних зборів 26 серпня 1789 р. У тексті Декларації, після свободи і рівності всіх людей від народження, зазначено, що метою кожного політичного об'єднання є збереження природних і невід'ємних прав людини, таких як свобода, власність, безпека і опір гнобленню. Цей документ став основоположним у розвитку всіх цивілізованих, передових і розвинених у демократичному відношенні країн.

Природні права і свободи людини, що є складовою доктрини природного права і концепції верховенства права, — складне, багатоаспектне явище, пов'язане з генезою правових норм, які формулюють ці права. Вони мають

багатомісячну історію. Вперше ідея обмеження прав монарха в історії людства була нормативно закріплена в Англії у Великій Хартії вольностей (*Magna Charta Libertatum*) від 15 червня 1215 р. Потім були Петиція про право 1628 р., Хабеас корпус акт (*Habeas Corpus Act*) від 6 травня 1679 р., Білль про права 13 лютого 1689 р.

В подальшому доктрину природного права розвивали Гуго Гроцій, Бенедикт Спіноза, Томас Гоббс, Джон Локк, Шарль Луї де Монтеск'є, Жан-Жак Руссо, Йоганн Готліб Фіхте та інші юристи, філософи-просвітники, що сприяло розвитку ідеалів свободи та прав людини, наслідком чого стала поява таких пам'ятників права, як Декларація прав Вірджинії 1776 р., що проголосила рівність людей у користуванні природними правами, Декларація незалежності США 1776 р., яка визначила перелік невідчужуваних прав людини. Основне ж значення мала Декларація прав людини і громадянина (фр. *Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen*), прийнята постановою французьких Національних зборів 26 серпня 1789 р., яка визнала природні, невідчужувані, священні права людини [9].

Зазначений документ без перебільшення можна вважати вихідною точкою в історії людства, який увібрав у себе досягнення цивілізації у розвитку доктрини природного права. Усі сучасні міжнародні нормативно-правові акти, такі як Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р., Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод від 4 листопада 1950 р., міжнародні пакти про економічні, соціальні, культурні та громадянські і політичні права людини від 16 грудня 1966 р., які набрали чинності в 1976 р., конституції більшості країн світу є відображенням положень Декларації прав людини і громадянина 1789 р. Так, норми Конституції США, Франції, Італії та Іспанії втілюють природно-правову концепцію прав людини, а Конституції Німеччини і Австрії — позитивістську. Отже, вирішального значення для процесу становлення прав людини мала природно-правова концепція, що утвердила пріоритет прав людини та визначила нову парадигму взаємовідносин між людиною і державною владою.

Помітний вплив на концепцію верховенства права у ХХ ст. мали ідеї Герберта Харта — видного представника аналітичної юриспруденції.

Відповідно до вчення про право Герберта Харта, право і мораль повинні містити певні норми поведінки. Перш за все — це норми щодо захисту особи, власності, взаємних домовленостей (договорів) [10, с. 8]. У праворозумінні Марчича право буття або природне право, яке він також називає препозитивне право, розглядається ним як «основна норма» позитивного права. Природне право є, на його думку, препозитивна основа позитивного права як абсолютна абсолютність [11, с. 130]. Отже, позиція класиків теорії природного права (*lex naturalis*) зводиться до того, що воно походить від самої природи людини, є універсальним, тобто однаковим для всіх, чинне повсюди й

завжди. Природне право протилежне позитивному праву, є теоретичною доктриною, яка використовується для критики конкретного позитивного права, визначеного законодавцем, що діє в межах правової системи конкретної держави.

Суть природних прав людини полягає в тому, що вони не надаються владою, а належать особі від народження. Система природних прав людини походить з її самосвідомості, призначення, мети і сенсу існування. Реалізація свого призначення в житті є невід'ємним правом людини. Природна сутність права тісно пов'язана з моральністю у праві, без якої правові норми не можуть існувати і врешті-решт стають нікчемними — *Leges sine Moribus vanae* (Закони без моралі нікчемні), що, до речі, є девізом Пенсільванського університету.

Природне право походить з природи самої людини, воно необхідне для визначення міри справедливості в суспільстві, є своєрідним мірилом правого і неправого. Доктрина природного права постійно розвивалась у суспільстві ще за доби античності, потім у християнському природному праві, в епоху просвітництва і продовжує розвиватись у наш час. Згідно з Кодексом Юстиніана, «природне право є таким, якому природа навчає всіх живих істот, адже право це є властивим не лише людському роду, а всім живим істотам, тому є загальноновизнаним».

Сучасна юридична наука знає багато різноманітних концепцій права. Такими, зокрема, є природно-правова, позитивістська, реалістична, психологічна тощо. Загальною рисою, що характеризує різноманітні сучасні концепції права, є заперечення ними зв'язку між державою і правом. Аналізуючи праці представників різних напрямів, можна дійти висновку, що право в більшості випадків вбачається ними як явище самостійне, яке існує автономно від держави. Природне право найчастіше подається як категорія, породжена суспільством, що досягло певного рівня розвитку, і захищає його інтереси, а тому стоїть над державою, над Законом. Марчич називає його препозитивним, а краще було б сказати — надпозитивним.

Отже, критики зазнає концепція позитивізму, яка пов'язує правотворчу діяльність з державою і основним джерелом права вважає Закон. Представники позитивізму — Б. Бентам, Д. Остін, Г. Кельзен — зазнали критики за відрив права від моралі.

Відрив права від держави обумовлює широко поширене в наш час твердження про те, що основним джерелом права є судовий прецедент і звичай, а не нормативно-правовий акт. Панівне становище судового прецеденту і звичаю як основних джерел права обґрунтовується тим, що вони мають пряме походження з «природного права», «справедливості», «народного духу», а держава зобов'язана лише санкціонувати їх застосування і забезпечити захист.

Треба зазначити, що теоретичні положення доктрини природного права і зокрема концепції верховенства права важко приживались на практиці. Історія розвитку людства у ХХ ст. яскраво продемонструвала розквіт і крах тоталітаризму, революції, світові війни, на тлі яких права і свободи людини були нікчемними перед свавіллям державної влади.

Саме це стало поштовхом до закріплення принципу верховенства права в Конституціях демократичних країн, де державна влада має відповідати перед людиною і суспільством за свою діяльність, ставитись з повагою і дотримуватись прав і свободи людини, надавати їм відповідний захист і гарантії.

Розглянуті в статті положення доктрини природного права, принципу верховенства права повинні знаходити максимальне відображення в позитивному праві України, в законах України, оскільки Україна є правовою державою, в якій діє принцип верховенства права.

Використана література:

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. // Вісник Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.
2. Довгерт А. С. Дія принципу верховенства права у сфері приватного права // Університетські наукові записки. — 2007. — № 2(22). — С. 83–89.
3. Шевчук С. Принцип верховенства права та найвища юридична сила Конституції України // Право України. — 2011. — № 5. — С. 175–187.
4. Базов В. Верховенство права — найважливіший принцип адміністративного судочинства // Вісник Вищого адміністративного суду України. — 2007. — № 4. — С. 20–23.
5. Dicey A. V. Lectures Introductory to the Study of the Law of the Constitution. — London, 1885.
6. Dicey A. V. Introduction to the Study of the Law of the Constitution. — 10th ed., 1959 / with introd. by E. C. S. Wade. — London ; New York, 1961 (Reprinted).
7. Головатий С. Тріада європейських цінностей — верховенство права, демократія, права людини — як основа українського конституційного ладу // Право України. — 2011. — № 5. — С. 159–175.
8. Козюбра М. Права людини і верховенство права // Право України. — 2010. — № 2. — С. 24–35.
9. Декларація прав людини і громадянина від 26 серпня 1789 р.
10. Hart H. The concept of Law. — Oxford, 1961. — P. 8.
11. Marcic R. Rechtsphilosophie. — Freiburg, 1969. — P. 130, 134–135.

Малютін І. А. Розвиток принципу верховенства права в контексті доктрини природного права

Анотація. У науковій статті досліджуються актуальні питання розуміння принципу верховенства права в контексті доктрини природного права та реалії розвитку цього принципу в судовій системі України.

Аналізується, в чому саме полягає суть теоретичних положень принципу верховенства права — ідей, концепцій, теорій, конструкцій та формул, напрацьованих упродовж багатьох віків, та їх співвідношення з положеннями доктрини природного права.

Ключові слова: принцип, доктрина, концепція, верховенство права, природне право, природні права і свободи людини.

Малютин И. А. Развитие принципа верховенства права в контексте доктрины естественного права

Аннотация. В научной статье исследуются актуальные вопросы понимания принципа верховенства права в контексте доктрины естественного права и реалии развития данного принципа в судебной системе Украины.

Анализируется, в чем именно заключается суть теоретических положений принципа верховенства права — идей, концепций, теорий, конструкций и формул, наработанных на протяжении многих веков, и их соотношение с положениями доктрины естественного права.

Ключевые слова: принцип, доктрина, концепция, верховенство права, естественное право, естественные права и свободы человека.

Maluyutin I. A. The development of the rule of law in the context of the doctrine of natural law

Annotation. In the scientific article examines current issues of understanding of the rule of law in the context of the doctrine of natural law and realities of this principle in the judicial system of Ukraine.

We analyze what exactly is the nature of theoretical principles of the rule of law — ideas, concepts, theories, designs and formulas worked out for many centuries and their relationship with the provisions of the doctrine of natural law.

Key words: principle, doctrine, concept, rule of law, natural law, natural rights and freedoms.